

Η ΕΚΠΟΡΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΦΩΤΙΟΝ

Υ Π Ο
ΜΑΡΚΟΥ Α. ΟΡΦΑΝΟΥ

Κατά την ιεράν ταύτην έορτήν¹, κατά την όποίαν ποιμαίνουσα και διδάσκουσα Ἐκκλησία, μετά τοῦ εὐλογημένου τοῦ Κυρίου λαοῦ, τιμᾷ τήν μνήμην ένός έκ τῶν διαπρεπεστέρων άγιών ιεραρχῶν και διαπρυσίων θεολόγων αὐτῆς, τοῦ ιεροῦ Φωτίου², δέν θά ἤτο ἴσως άσκοπον άντι άλλου λόγου έγκωμιαστικού ν' άφήσωμεν ν' άκουσθῆί ό λόγος τοῦ έορταζομένου άγιου Ἱεράρχου έπί ένός βασικού διά τήν θεολογίαν θέματος, δηλαδή τοῦ τῆς έκ πορ εὐσεως τοῦ άγιου Πνεύματος.

1. Ὁμιλία λεχθεῖσα κατά τήν Συνοδικήν λειτουργίαν τῆς 6ης Φεβρουαρίου 1979, έπί τῆ έορτῆ τοῦ άγιου Φωτίου, εις τό Καθολικόν τῆς Ἱεράς Μονῆς Πεντέλης. Κατά τήν δημοσίευσιν τό κείμενον διετηρήθη άμετάβλητον, προστεθεισῶν μόνον τῶν ύποσημειώσεων.

2. Περί τῆς προσωπικότητος και τοῦ έργου τοῦ ιεροῦ Φωτίου, ὄρα κατ' έπιλογήν, τās έξῆς έργασίας. J Hergenröther, *Photius Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma, I-III*, Ρατισβόνη, 1867. Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, «Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ώς πατήρ άγιος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας» έν *Byzantinische Zeitschrift*, 8 (1899) σελ. 647-671. Σ. Ἀριστάρχου, *Τοῦ έν άγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Δόγοι και Ὁμιλίες όγδοήκοντα τρεῖς, τομ. Ι*, Κωνσταντινούπολις 1900, σελ. α'—ρο'. Ἱ. Βαλέτα, *Φωτίου, Ἐπιστολαί*, Λονδίνον 1863, σελ. 1-122. Χρυσ. Παπαδοπούλου, *Περί τῆς έπιστημονικῆς δράσεως τοῦ μεγάλου Φωτίου*, Ἀθῆναι 1912. E. Aman, «Photius» έν *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 12(1935) στήλ. 1536-1604. M. Jugie, *Le schisme Byzantin, aperçu historique et doctrinal*, Παρίσιοι, 1941. Ἱ. Καρμίρη, *Δύο Βυζαντινοί Ἱεράρχαι και τό σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1950. F. Dvornik, *Le schisme de Photius, histoire et légende*, Παρίσιοι 1950. Τοῦ αὐτοῦ, «The Patriarch Photius in the light of Recent Research» έν *Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten-Kongress, München* 1958, Bd. 3.2, Μόναχον 1960, σελ. 1-56. Δ. Μπαλάνου, *Οἱ Βυζαντινοί Ἐκκλησιαστικοί Συγγραφείς 800-1453*, Ἀθῆναι 1951, σελ. 27-57. Β. Λαούρδα, *Φωτίου, Ὁμιλίες*, Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 1-21. Τοῦ αὐτοῦ, «Ὁ Πατριάρχης Φώτιος και ἡ έποχή του» έν *Γρηγόριος Παλαμάς*, 38(1959) σελ. 61-73, 152-160. Κ. Μπόνη, «Κρίσεις έπί τινων σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου» έν *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1957-1958*, Ἀθῆναι 1959, σελ. 341-357. Β. Τατάκη, «Φώτιος, ό μεγάλος άνθρωπιστής» έν *Κυρίλλω και Μεθοδῶ τόμος έόρτιος έπί τῆ χιλιοστῆ και έκατοστῆ έτηρίδι*, Α', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 79-111. Ν. Τομαδάκη, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν και Κειμένων Α'*, Ἀθῆναι 1961, σελ. 307-315. Τοῦ αὐτοῦ, «Φώτιος» έν *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, 12 (1968) στήλ. 21-31.

Νομίζω δὲ ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ἐναρμονίζεται πρὸς τὴν σημερινὴν ἐορτήν, ὄχι μόνον διότι τοῦτο εἶναι θεμελιῶδες τῆς ὀρθοδόξου πίστεως δόγμα, ἢ διότι ὁ ἱερός Φῶτιος εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος συστηματικῶς ἐξέθεσε τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὀρθόδοξον διδασκαλίαν¹, ἀλλὰ καὶ διότι τοῦτο εὐρίσκεται καὶ σήμερον² εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν θεολογικῶν συζητήσεων³ καὶ τοῦ

1. Οἱ πρὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου Πατέρες ἐνδιατρίβουν παρεπιπτόντως περὶ τὸ θέμα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διότι τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἀπασχόλησε τὴν κατ' ἀνατολὰς Ἐκκλησίαν μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος. Θεολογικὸν πρόβλημα κατέστη διὰ τὴν ἀνατολὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Φωτίου καὶ ἐντεῦθεν. Διὰ τὰς πρὸ τοῦ Φωτίου πατερικὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἴδε, H. B. Swete, *On the history of the Doctrine of the Procession of the Holy Spirit from the Apostolic Age to the Death of Charlemagne*, Κανταβρυγία 1876. A. Palmieri, «Esprit Saint II. La Procession du Saint-Esprit du Père et du Fils» ἐν *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 5, 1. (1913) σελ. 762-869. L. Lohn, «Doctrina sancti Basilii Magni de processionibus divinarum personarum» ἐν *Gregorianum* 10, (1929) σελ. 329-364, 461-500. M. Jugie, *De processione Spiritus Sancti ex fontibus revelationis et secundum Orientales dissidentes*, Πάρις 1936. S. Boulgakof, *Le Paraclét*, traduit du russe par Constantin Andronikof, Παρίσι 1946. G. Guilianì, *Divinità e processione dello Spirito Sancto in S. Athanasio*, Πάρις 1950. J. Meyendorff, «La Procession du Saint Esprit chez les Pères orientaux» ἐν *Russie et Chrétienté* 2, Revue Trimestrielle, 4me Serie, No 3-4 (1950) σελ. 158-178. V. Rodzianko, «Filioque' in Patristic Thought» ἐν *Studia Patristica* II (ed. F. L. Cross) Βερολίνον 1957, σελ. 295-308. E. Staimer, *Die Schrift «De Spiritu Sancto» von Didymus dem Blinden von Alexandrien. Ein Untersuchung zur altchristlichen Literatur und Dogmengeschichte*, Μόναχον 1960. V. Lossky, «La Procession du Saint Esprit dans la doctrine trinitaire orthodoxe» ἐν *L' Image et à la Ressemblance de Dieu*, Παρίσι 1967, σελ. 67-93. P. Evdokimov, *L' Esprit Saint dans la tradition Orthodoxe*, Παρίσι 1969. Ἄ. Θεοδώρου, *Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδροῦ καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου*. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», Ἀθήναι 1974.

2. Διὰ τὴν σημασίαν τοῦ Filioque σήμερον, ἔρα Σ. Ἀγουρίδου, «Filioque, ἡ σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας» ἐν *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* (Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων. Καινούργιο Λαμίας, 18-22 Αὐγούστου 1970, Εἰσηγήσεις) Ἀθήναι 1971, σελ. 33-50.

3. Μία συνάντησις ἔχουσα ὡς θέμα τὸ *Filioque* ἐπραγματοποιήθη τὸ ἔτος 1950 ἐν Παρίσι μετὰξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Ρώσων Ὁρθοδόξων θεολόγων τῆς διασποράς. Αἱ εἰσηγήσεις καὶ τὰ πορίσματα τῆς συναντήσεως ταύτης ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ προμνημονευθὲν περιοδικὸν *Russie et chrétienté* 2, no 3-4, Juillet-Décembre, Παρίσι 1950, σελ. 125-244. Ἐπ' ἐσχάτων τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον Ἐκκλησιῶν διωργάνωσεν ἀπὸ τῆς 23ης μέχρι τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 1978, ἐν Klingentahl τῆς Γαλλίας, ἐν «Filioque Meeting», εἰς τὸ ὁποῖον συμμετέσχον θεολόγοι προερχόμενοι ἐκ διαφόρων ἡμολογιῶν. Ἡ συνάντησις αὕτη θὰ ἐπαναληφθῇ ἀπὸ τῆς 23ης μέχρι τῆς 27ης Μαΐου ἐν. ἔτους. Αἱ εἰσηγήσεις καὶ τὰ πορίσματα τῶν συνδιασκέψεων τούτων θὰ δημοσιευθοῦν ὑπὸ τοῦ τμήματος Faith and Order τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν.

διεκκλησιαστικοῦ διαλόγου¹. Φαίνεται ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία καὶ

1. Ἐκ τῶν ἐπίσημων διεκκλησιαστικῶν συζητήσεων περιορίζομαι εἰς τὰς διεξαχθεῖσας ἐπ' ἐσχάτων μεταξύ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν, τοῦτο μὲν ἐν Ἀθήναις, κατ' Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1973, τοῦτο δὲ ἐν Chambésy τῆς Ἑλβετίας κατ' Αὐγουστον τοῦ ἔτους 1975. Περὶ τῶν συνδιασκέψεων τούτων βλέπε, Ἰ. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός*, τεῦχος V, *Α' Συνδιάσκεψις τῆς Μικτῆς Ὁρθοδόξου-Παλαιοκαθολικῆς Θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ Παλαιοκαθολικῆς*, Ἀθῆναι 1973. Τοῦ αὐτοῦ, *Ὁρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός*, τεῦχος VIII, *Β' Συνδιάσκεψις τῆς Μικτῆς Ὁρθοδόξου-Παλαιοκαθολικῆς Θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ Παλαιοκαθολικῆς*, Ἀθῆναι 1975. Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην συνδιάσκεψιν οἱ Παλαιοκαθολικοὶ, ἐρειδόμενοι καὶ εἰς τὴν «Ἐκθεσιν πίστεως τῆς Διεθνoῦς Συνόδου τῶν Παλαιοκαθολικῶν ἐπισκόπων» τοῦ ἔτους 1969, συνυπέγραψαν μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων τὴν κάτωθι δήλωσιν: «Ἀπορρίπτομεν διαρρήδην τὴν προσθήκην τοῦ Filioque, τὴν γενομένην ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν ἰα' αἰῶνα, ἄνευ ἀναγνωρίσεως ὑπὸ Οἰκουμενικῆς τινας Συνόδου. Ἡ ἀπόρριψις αὕτη ἀναφέρεται οὐ μόνον εἰς τὸν ἀντικανονικὸν τρόπον τῆς προσθήκης, καίτοι καὶ μόνον ὁ τρόπος οὗτος ἀποτελεῖ πρόσκομμα τῆς ἀγάπης ὡς τοῦ συνδέσμου τῆς ἐνότητος. Πολλῶ μᾶλλον ἀπορρίπτομεν διαρρήδην καὶ πᾶσαν θεολογικὴν διδασκαλίαν, καθιστώσαν τὸν Ἰῆὸν συναίτιον τοῦ Πνεύματος». (Ἰ. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός VIII*, σελ. 25). Πρβλ. καὶ περιοδικὸν *Ἐπίσκεψις* 181 (23 Σεπτεμβρίου 1975), σελ. 9 καὶ περιοδικὸν *Istina XVIII*, 4 (1975) σελ. 514-515.

Ἐκ δὲ τῶν συνδιασκέψεων μεταξύ τῶν Ἀγγλικανῶν καὶ Ὁρθοδόξων, μνημονεύω τὰς πραγματοποιηθεῖσας ἐν St. Albans κατ' Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1975 καὶ ἐν Μόσχᾳ κατ' Αὐγουστον τοῦ ἔτους 1976. Ἀποτέλεσμα τοῦ διαλόγου τούτου ὑπῆρξεν ἡ κάτωθι κοινὴ δήλωσις ἐν σχέσει πρὸς τὸ Filioque:

- a) because the original form of the Creed referred to the origin of the Holy Spirit from the Father,
- b) because the Filioque clause was introduced into this Creed without the authority of the Ecumenical Council and without due regard for the Catholic consent, and
- c) because this Creed constitutes the public confession of faith by the People of God in the Eucharist, the *Filioque* clause should not be included in this Creed». (*Anglican-Orthodox Joint Doctrinal Commission* 1976, edited by K. Ware and C. Davey, Λονδῖνον 1976, σελ. 88).

Λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὴν ὡς ἄνω πρότασιν ἢ ἐν Lambeth Conference τοῦ ἔτους 1978 ἀρμοδίᾳ ἐπιτροπῇ ἐδέχθη ὅτι «In the light of the recommendations made by our theologians, and having regard to the fact that the *Filioque* has been omitted for similar reasons by the Old Catholic Church among others, and to the fact that Roman Catholic Church permits its omission from the rites of the Uniate Churches and from the Latin rite in Greece, we believe that in subsequent revisions of the liturgy Anglicans should have the opportunity to recover the original form of Creed». (*The Report of the Lambeth Conference* 1978, Λονδῖνον 1978, σελ. 163).

Εἰς δὲ τὴν ἐπίσημον ἀπόφασιν ὑπεγράμμισθη ὅτι ἡ προμνημονευθεῖσα Lambeth Conference, «requests that all member Churches of the Anglican Communion should consider omitting the *Filioque* from the Nicene Creed, and that the Anglican Ortho-

θεολογία καὶ πολὺ περισσότερον αἱ ἄλλαι ὁμολογίαι τῆς δύσεως ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ αὐθαίρετος προσθήκη τοῦ Filioque εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ ἡ ἔμμονή αὐτῶν εἰς τὸν κακοδοξίαν ταύτην διαιωνίζει τὴν διαίρεσιν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀποτελεῖ ἐν τῶν κυριωτέρων ἐμποδίων διὰ τὴν ἔνωσιν αὐτῶν¹.

Εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν, λοιπόν, προτεινομένην ἐπανεξέτασιν τοῦ προβλήματος καὶ τὴν προσπάθειαν ὑπερβάσεως τοῦ ἐμποδίου τούτου καλεῖται καὶ πάλιν ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ θεολογία νὰ ἐκφράσῃ μετὰ πάσης φιλαδέλφου διαθέσεως, ἀλλ' ἐν ταυτῷ καὶ παρρησίας, τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀλήθειαν, ὡς αὕτη διετηρήθη ἀνόθευτος καὶ ἀσινῆς εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ζωὴν αὐτῆς. Θὰ πράξῃ δὲ τοῦτο ἐπιτυχέστερον, ἐὰν καὶ πάλιν ἀναβαπτισθῇ εἰς τὰς πατερικὰς πηγὰς, μίᾳ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ αἱ συγγραφαὶ τοῦ ἑορταζομένου ἁγίου Φωτίου.

Τὶ διδάσκει, λοιπόν, ὁ ἱερός Φώτιος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος; Ἴδου τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ προσπαθήσω ν' ἀναπτύξω εἰς τὰ περιορισμένα ὄρια τῆς ὁμιλίας ταύτης.

* * *

Ὁ ἅγιος Φώτιος εἶναι ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σαφῆς καὶ κατηγορηματικός. Τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται αἰδίως ἐκ μόνου τοῦ Πατρός, καθὼς

dox Joint Commission through the Anglican Consultative Council should assist them in presenting the theological issues to their appropriate synodical bodies and should be responsible for any necessary consultation with other Churches of the Western tradition». (ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 51-52).

1. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀναγραφόμενα ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ περιοδικοῦ *Isis* περὶ τοῦ Filioque.

«Il est bien évident, cependant, qu' aussi longtemps que le problème ainsi posé demeurera sans solution, toute perspective de liquidation du schisme d' Orient se trouvera fermée.

Ce n' est pas là, hélas, le seul ni sans doute le principal obstacle à la reconstitution de l' Unité entre catholiques et orthodoxes, c' est du moins l' un de plus tenaces comme aussi l' un de plus subtils». (*Russie et Chrétienté* 2, σελ. 123).

Κατὰ τὴν ἀποψιν τῶν Παλαιοκαθολικῶν ἐπισκόπων, ὡς ἤδη ἀνεγράφῃ, τοῦτο «ἀποτελεῖ πρόσκομμα τῆς ἀγάπης ὡς τοῦ συνδέσμου τῆς ἐνότητος». (Ἰ. Καρμίρη, *μνημ. ἔργον* σελ. 25).

Κατ' ἀνάλογον τρόπον φαίνεται ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα καὶ ἡ Πρεσβυτεριανὴ Ἐκκλησία τῆς Σκωτίας. Ἡ δὲ πρὸς τοῦτο ὀρισθεῖσα ἐπιτροπὴ μελέτης τοῦ θέματος τοῦ Filioque εἰσηγήθη εἰς τὸ κατ' Ὀκτώβριον 1978 συνελθόν General Assembly τῆς ὡς ἄνω Ἐκκλησίας ὅτι: «The Filioque clause in the Nicene Creed should be regarded as open to the revision in the interests of a better understanding between the Eastern and Western Churches» (*The Church of Scotland Panel on Doctrine, Working Party on the Filioque Clause*, Πολυγραφημένον κείμενον, σελ. 44).

ὁ Υἱὸς γεννᾶται προαιωνίως ὑπ' αὐτοῦ. «Ὅτι ὡσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται γεννᾶσθαι, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ μόνου καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰτίου θεολογεῖται ἐκπορεύεσθαι¹». Καὶ ἡ ἀποψις αὕτη, τονίζει ὁ ἱερὸς Φώτιος, δὲν εἶναι ἀυθαίρετος προσωπικὴ αὐτοῦ δοξασία, ἀλλ' ἡ διδασκαλία τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίου. Εἶναι «πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἡ Κυριακὴ φωνὴ ἡ λέγουσα τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι². Ἐὰν δὲ ἐξεπορεύετο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τίποτε δὲν θὰ ἠμπόδιζε τὸν Κύριον νὰ εἴπῃ «ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς» καὶ ἐμοῦ «ἐκπορεύεται»³.

Ἄλλ' ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἡ μόνη αἰτία τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, παρατηρεῖ ὁ ἱερὸς Φώτιος, δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἄλλους λόγους τοῦ Κυρίου, «τὸ Πνεῦμα... ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ἡμῖν»⁴. Ματαίως οἱ θιασῶται τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐπικαλοῦνται τοὺς λόγους τούτους ὑπὲρ τῆς κακοδοξίας αὐτῶν. Ὁ Κύριος δὲν λέγει «ἐξ ἐμοῦ» ἀλλ' «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» λήψεται. Τὸ δὲ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» διαφέρει οὐσιωδῶς τοῦ «ἐξ ἐμοῦ»⁵. Διὰ τοῦ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» παρεισάγεται καὶ ἄλλο πρόσωπον διάφορον τοῦ Υἱοῦ. Τοῦτο, βεβαίως, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ τοῦ Πατρὸς⁶, τὸ ὅποῖον εἶναι μὲν ἀήνωμενον δεσμοῖς οικειώσεως τῷ εἰπόντι» Υἱῷ, ἀλλ' εἶναι διάφορον τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ⁷.

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* PG. 102, 279-280. Πρβλ. καὶ Ὁμιλία 37, Ἀριστάρχου, I, σελ. 294-295 «καὶ γὰρ καὶ τοῦτο (τὸ πνεῦμα) ἐκ μόνου προβέβληται».

2. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 2, PG. 102, 280AB. Ἐνταῦθα ὁ ἱερὸς Φώτιος ἀναφέρεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου κατὰ τὸ Ἰωάννου 15,26. Τὴν ιδεάν ταύτην ἐπαναλαμβάνει καὶ εἰς τὴν Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην 8, PG. 102, 801B. «Πρῶτον μὲν γὰρ, ὡς εἴρηται, τὴν Κυριακὴν ἔχει φωνήν, λαμπροτέραν πάσης λαμπηδόνος ἐξαστράπτουσαν ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσις».

3. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 20, PG. 102, 300A. Πρβλ. καὶ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης, «Κεφαλαιώδεις ἐλεγχοὶ τοῦ παρὰ Λατίνους καινοφανοῦς δόγματος τοῦ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται 2», ἐν Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη τομ. Α', Λειψία, 1866, σελ. 371. Ἡ ἐξάρτησις τοῦ Νικολάου Μεθώνης ἀπὸ τοῦ Φωτίου εἶναι ὅσον δουλική, ὥστε περικοπαλεῖται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου περιλαμβάνονται αὐτολεξεῖ εἰς τὸ ὡς ἄνω ἔργον τοῦ Νικολάου.

4. Ἰωάννου 16,14.

5. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 22, PG. 102, 301AB.

6. *Αὐτόθι*. «Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται· πολλὴν καὶ μεγάλην, εἰ καὶ βραχεῖ παραλλάττει βήματι, τὸ ἐκ τοῦ ἐμοῦ πρὸς τὸ ἐξ ἐμοῦ, τὴν διαφορὰν ἔχει· τὸ μὲν γὰρ, ἐξ ἐμοῦ, αὐτὸν τὸν εἰπόντα τὴν φωνὴν συνεισάγει· τὸ δὲ, ἐκ τοῦ ἐμοῦ, πάντως ἕτερον πρόσωπον παρὰ τὸν εἰπόντα· τοῦτο δὲ ποῖον ἂν εἴη, ἐξ οὗ λαμβάνει τὸ Πνεῦμα, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ;». Ὅρα καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην 15, PG. 102. 808B.

7. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 22, PG. 102, 301B.

Τὸ λαμβάνειν ἐνταῦθα δὲν εἶναι ταυτόσημον πρὸς τὸ ἐκπορεύεσθαι ἢ ἀρύεσθαι τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ὑπαρξίν ἐξ αὐτοῦ¹. Τοῦτο δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν καθ' ὑπαρξίν προέλευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς λῆψιν καὶ ἀναγγελίαν τῶν μελλόντων. Ἐντεῦθεν, ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Φώτιος, κλήψεται... οὐδὲ γὰρ ἵνα ἐκπορευθῆ... οὐδ' ἵνα ὑποστῆ (πρόσχεχε ταῖς Δεσποτικαῖς, ἄνθρωπε, φωναῖς) ἀλλὰ διὰ τί λήψεται;... "Ὡστε τὰ ἐρχόμενα ἀναγγεῖλαι ὑμῖν"². Προσέτι τὸ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται» δηλοῖ τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς αἰτίου λῆψιν παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τῶν χαρισμάτων διὰ τῶν ὁποίων ἐνισχύει τοὺς μαθητὰς διὰ τὴν εὐσταθεῖ ἀντιμετώπισιν τῶν ἐπερχομένων καὶ τὴν κατανόησιν αὐτῶν³.

Κατὰ ταῦτα, ἡ λῆψις ἐνταῦθα δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν αἰτίαν καὶ τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς πάλιν, ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς πνεύματος τοῦ Υἱοῦ⁴, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι αἴτιος τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁵. Τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ὄντως πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ὡς ὁμοφυές, ὁμοούσιον καὶ ἀπαράλλακτον κατὰ τὴν φύσιν πρὸς αὐτόν⁶. Τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἶναι Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, διότι διαμένει ἐν τῷ Υἱῷ⁷ καὶ τυγχάνει τῆς αὐτῆς πρὸς τὸν Υἱὸν δόξης καὶ τιμῆς, κυριότητος καὶ βασιλείας, βουλῆς καὶ γνώμης⁸. Ἡ τοιαύτη, ὅμως, σχέσις καὶ ἀλληλοπεριχώρησις ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ ταυτισθῆ πρὸς «τὴν αἰτίαν τῆς ἐκπορεύσεως»⁹.

1. *Αὐτόθι* 21, PG. 102, 300C. «Οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ λαμβάνειν ἀπὸ τινος χρείας ἀλλ' ἡ χάρις, καὶ τὸ πρὸς οὐσίαισιν ἐκπορεύεσθαι εἰς ταῦτο συνάγεται τῇ διανοίᾳ· πολλοῦ γε καὶ δεῖ». *Ὅρα καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 25, PG. 102, 809A.

2. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 29, PG. 102, 309C.

3. *Αὐτόθι* 30, PG. 102, 312B. «Πρὸς τὸ Πατρικὸν παραπέμπει πρόσωπον καὶ ὡς τὴν τῶν χαρισμάτων ἐνέργειαν ὡς αἰτίου παρὰ τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται τὸ Πνεῦμα λαμβάνειν, τῶν χαρισμάτων ἐκείνων, οἷς ἐνισχύσει τοὺς μαθητὰς, τῶν ἐρχομένων μὲν τὴν ἐπίγνωσιν σὺν εὐσταθεῖ καὶ ἀπεριτρέπτῳ φρονήματι φέρειν».

4. *Γαλάτας* 4,6. «Ἐξάπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν κράζον. Ἄββᾶ, ὁ πατήρ».

5. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 49, PG. 102, 328C-329A. «Ποῦ δὲ Παῦλος ἂν ἐλέγει τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι τοῦ Υἱοῦ; εἶναι μὲν γὰρ τοῦ Υἱοῦ (οὐδὲ γὰρ ἀλλότριον· μὴ γένοιτο!) καὶ ἐκεῖνος εἶπε καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία συνομολογεῖ καὶ συνεπίσταται· ἐκπορεύεσθαι δὲ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὔτε διὰ τῆς ἐκείνου θεορῆμονος γλώττης προελθῆναι, οὐ μὴν, ἀλλ' οὐδὲ τῶν εὐσεβῶν οὐδεὶς (πολλοῦ γε καὶ δεῖ συκοφαντίας τοιαύτης) ἐγράφατο».

6. *Αὐτόθι* 51, PG. 102, 329B. *Αὐτόθι* 85, PG. 102, 373B.

7. *Αὐτόθι* 85, 102, 373B.

8. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 11, PG. 102, 864D. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 51, PG. 102, 329BC.

9. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 51, PG. 102, 329BC. «ὁ τοίνυν λέγων· τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, τῆς φύσεως μὲν ἐκδιδάσκει τὸ ἀπαράλλακτον, τὴν δὲ

Οὕτε ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς πνεύματος Χριστοῦ, κατὰ τὸν ἑορταζόμενον ἅγιον ἱεράρχην, ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως αὐτοῦ. Τὸ ἅγιον Πνεῦμα καλεῖται πνεῦμα Χριστοῦ, διότι κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν αὐτοῦ ὁ Υἱὸς χρίεται ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος¹. Ὁ ταυτισμὸς, κατὰ ταῦτα, τῆς ἐν χρόνῳ χρίσεως τοῦ Υἱοῦ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς αἰδίου ἐκπορεύσεως αὐτοῦ παρὰ τοῦ Πατρὸς, εἶναι δεινὴ διαστρέβλωσις τῆς διδασκαλίας τῆς ἁγίας Γραφῆς².

* * *

Ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος δὲν εἶναι, κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον, ἡ ἀδιαφιλονείκητος διδασκαλία τῆς ἁγίας Γραφῆς μόνον. Καὶ ἡ ἱερὰ Παράδοσις τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, διατυπωμένη ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων αὐτῆς, διακηρύττει τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐλλαμφθέντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος³ καὶ στοιχοῦντες τῇ «Δεσποτικῇ μυσταγωγίᾳ»⁴, ἔχι μόνον δὲν ἐδίδαξαν τὴν καινοτομίαν τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ «προορῶντες προφητικοῖς ὄμμασι»⁵, πρὶν ἢ φανῆ ἡ κακοδοξία αὕτη καὶ «γραφῆ καὶ λόγοις καὶ διανοίᾳ»⁶, ἀντέκρουσαν ταύτην διὰ τῆς ἐμμονῆς αὐτῶν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁷. Ἐντεῦθεν ἐρωτᾷ ὁ ἱερὸς Φώτιος «τίς εἶπε τῶν ἱερῶν καὶ περιωνύμων Πατέρων ἡμῶν τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι; ποία Σύνοδος οἰκουμενικαῖς ὁμολογίαις στηριζομένη καὶ διαπρέπουσα; Τίς ἱερέων καὶ ἀρχιερέων θεόλεκτος σύλλογος;»⁸.

Ἐβεβαίωσαν δὲ οἱ Πατέρες τὴν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔχι μόνον διὰ τῶν λόγων καὶ τῶν συγγραφῶν αὐτῶν, ἀλλὰ

αἰτίαν οὐδαμῶς συνεισάγει τῆς ἐκπορεύσεως· καὶ τὴν μὲν κατ' οὐσίαν οἶδεν ἐνότητα, τὸν δ' ὁμοφυῶς προαγαγόντα τὴν ὑπόστασιν οὐμενοῦν οὐδαμῶς συνανακηρύττει, οὐδὲ τὸν αἴτιον ὑποδείκνυσι».

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 93, PG. 102, 388AB. «Χριστοῦ γὰρ Πνεῦμα, ὅτι χρεῖ αὐτόν... Χρεῖ τὸ Πνεῦμα τὸν Χριστόν, ἄνθρωπε, πῶς νοεῖς; καθ' ὃν λόγον μετέσχε σαρκὸς καὶ αἵματος καὶ γέγονεν ἄνθρωπος, ἢ καθ' ὃν ἐξ αἰδίου ὑπῆρχε Θεός; ... Οὐ γὰρ χρίεται ὡς Θεός, ἀπαγε, ὁ Υἱός. Οὐκοῦν καθὼ ἄνθρωπος χρίεται τῷ πνεύματι ὁ Χριστός· καὶ καθὼ χρεῖ τὸ Πνεῦμα τὸν Χριστόν, λέγεται Πνεῦμα Χριστοῦ. Σὺ δὲ λέγεις· Ἐπειδὴ λέγεται Πνεῦμα Χριστοῦ, πάντως καὶ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτοῦ». Πρβλ. καὶ *αὐτόθι* 58, PG. 102, 373AB.

2. *Αὐτόθι* 92, PG. 102, 385CD-388A.

3. *Αὐτόθι* 5, PG. 102, 285A.

4. *Αὐτόθι*.

5. *Αὐτόθι*.

6. *Αὐτόθι*.

7. *Αὐτόθι* 5, PG. 102, 285AB.

8. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 5, PG. 102, 285B.

καὶ διὰ τῆς ἐπισήμου διακηρύξεως τῆς ἀληθείας ταύτης διὰ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως καὶ τῶν ἄλλων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹. Ἐπικαλούμενος ὁ τιμώμενος ἱεράρχης τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου συμφωνίαν τῆς ἱεράς Παραδόσεως, τὴν διὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων περιβληθεῖσαν κύρος δόγματος ἀλαθῆτος, παρατηρεῖ. «Ἐδογματίσεν εὐθύς τῶν οἰκουμενικῶν καὶ ἁγίων ἑπτὰ Συνόδων ἡ δευτέρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, διεδέξατο ἡ τρίτη, ἐβεβαίωσεν ἡ τετάρτη, σύμψηφος ἡ πέμπτη κατέστη, συνεκλήρυσεν ἡ ἕκτη, ἐπεσφράγισεν λαμπροῦς ἀγωνίσμασιν ἡ ἑβδόμη· καθ' ἑκάστην αὐτῶν ἔστι περιφανῶς καθορᾶν παρῶρησιαζομένην τὴν εὐσέβειαν, καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς, ἀλλ' οὐ τοῦ Υἱοῦ θεολογούμενον ἐκπορεύεσθαι»².

Ἐπογραμμίζων, βεβαίως, ὁ ἱερός Φώτιος τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Πατέρων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, δὲν παραθεωρεῖ τὸ γεγονός ὅτι Πατέρες τινὲς τῆς Δύσεως, ὡς οἱ Ἱερώνυμος³, Ἀμβρόσιος⁴ καὶ δὴ καὶ μάλιστα ὁ Αὐγουστῖνος⁵ ἔθεωροῦντο ὡς δεχόμενοι

1. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυλητὰς Μητροπολίτην 23-26, PG. 102, 816C-820C.

2. Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας 5, PG. 102, 285AB. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυλητὰς Μητροπολίτην 23-24, PG. 102, 816C-817A.

3. Ἐνῶ οἱ ὑπέραρχοι τοῦ Filioque θεωροῦν τὸν Ἱερώνυμον θασώτην τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οἱ πολέμοι τῆς καινοτομίας ταύτης ἀνατολικοὶ συγγραφεῖς ἀπορρίπτουν τὴν ἐκδοχὴν ταύτην. Οὕτω ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρὸς ἐπικαλούμενος τὸ χωρίον τοῦ Ἱερωνύμου, «Credimus in Spiritum sanctum, verum Deum, et Patre procedentem aequallem in omnibus Patri et Filio», θεωρεῖ τὸν Ἱερώνυμον ὡς ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ Filioque. «Ὅρα Ἰωάννου Βέκκου, Ἀντιρρητικά τῶν ἐπὶ ταῖς περὶ ἁγίου Πνεύματος Γραφικαῖς χρήσεσιν ἐπιστasiaῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ, PG. 141, 608D-609A. Τὰ αὐτὰ φρονεῖ καὶ ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος ἐπικαλούμενος ἕτερον χωρίον τοῦ Ἱερωνύμου, ἰδέ, Ἰωσήφ Βρυεννίου, Τὰ εὐρεθέντα, τόμος Α', Λειψία 1768, σελ. 308, ἀλλὰ καὶ ὁ Γεννάδιος Σχολάριος. «Ὅρα Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἀπαντα τὰ εὐρισκόμενα, τόμος Β', Παρίσι 1929, σελ. 48.

Τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος ὀρθοδοξίαν τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου ἐπικαλεῖται καὶ ἡ ἐν Κων/λει Σύνοδος τοῦ 1722 ἐν τῇ αὐτῆς «Ἐγκυκλίῳ πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους Ἀντιοχεῖς», παρὰ Ἰ. Καρμίρη, Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμος Β', Γκράτς Αὐστρίας, 1968², σελ. 839. Ὁμοίως καὶ μεταγενέστεροι ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὡς οἱ Α. Ζοιρνικάβιος (=Α. Zoernikon) Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, μετάφρασις Εὐγενίου Βουλγάρως, τόμ. Α', Πετροῦπολις 1797, σελ. 300-352 καὶ Εὐγένιος Βούλγαρις, Θεολογικόν, Βενετία 1872, σελ. 305. Ἴδε καὶ Σπ. Μπιλάλη, Ἡ αἵρεσις τοῦ Filioque τόμ. Α'. Ἀθήναι 1972, σελ. 36 κ. ἔ.

4. Ἐὰν ὄντως ὁ Ἀμβρόσιος δέχεται τὴν καθ' ὑπαρξιν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, στασιάζεται καὶ διχάζει τοὺς ἐρευνητάς. Τὰ ἐπίμαχα χωρία εὑρηγται εἰς τὸ De Spiritu Sancto ἔργον τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου καὶ δὴ I. 25. PL. 16, 739 καὶ II. 134, PL. 16, 765-766.

Ὅτω τὸ χωρίον, «Spiritus quoque Sanctus, cum procedit a Patre et Filio, non separatur a Patre, non separatur a Filio» (ἐνθ' ἀνωτ. 11.120 PL. 16, 762-763)

ἢ ὑπονοοῦντες τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Οὐχ ἤττον, ὅμως, ὁ ἅγιος Φώτιος ἀμφιβάλλει περὶ τῆς κακοδοξίας τῶν Πατέρων

ὑπὸ τοῦ Palmieri («Esprit Saint» ἐν *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 6,1 [1913] στηλ. 801) ἐκλαμβάνεται ὡς ἀναφερόμενον, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰς τὴν αἰδιον ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ τε τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. «Il est vrai que ce dernier texte se rapporte à la mission temporelle du Saint Esprit, mais celle-ci ne saurait se concevoir sans la procession éternelle». Ἀντιθέτως ὑπὸ τοῦ P. Camelot ἀποδίδεται μόνον εἰς τὴν ἐγγχρονον ἀποστολὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. «Il s' agit évidemment ici de la mission temporelle de l' Esprit-Saint envoyé par le Père et le Fils». («La tradition Latine sur la Procession du Saint-Esprit 'a filio' ou 'ab utroque'» ἐν *Russie et Chrétienté* 2, σελ. 185).

Ἐξετάζων τὴν ἔννοιαν τοῦ ῥήματος *procede* παρ' Ἀμβροσίῳ ὁ J. Romanides παρατηρεῖ: «In any case when St. Ambrose uses *procedere* he does not mean either manner of existence or hypostatic property. This is clear from his insistence that whatsoever the Father and Son have in common the Holy Spirit also has. When the Father and the Son send the Spirit the Spirit sends Himself». (*The Filioque*, Ἀθῆναι;) ἄνευ χρόνου ἐκδόσεως, σελ. 22).

Δαμβανομένης ἐξ ἄλλου ὑπ' ὄψιν τῆς δουλικῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου ἀπὸ τοῦ M. Βασιλείου εἰς τὰς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἰδέας αὐτοῦ (βρα Th. Shermann *Die griechische Quellen des hl. Ambrosius, in II III de Spiritu Sancto*, Μόναχον 1901) δεόν ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου ἀποδοχὴ τῆς ἰδέας τοῦ Filioque. Πρβλ. καὶ P. Camelot, *μνημ. ἄρθρον* σελ. 185 καὶ Ἱ. Ρωμανίδου, *Ἡ Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* I, (Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις πολυγραφημένοι) Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 383, 387 κ.έ.

1. Ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ Φωτίου καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ Πατέρες καὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς διατάζουν νὰ δεχθοῦν τὸν Αὐγουστίνον καὶ τοὺς ἄλλους λατίνους Πατέρας ὡς θιασώτας τῆς κοκοδοξίας ταύτης. Προσποθοῦν δὲ ν' ἀπαλλάξουν τούτους τῆς μομφῆς ταύτης. Ὅρα, χάριν παραδείγματος, Μαξίμου Πλανούδη, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ Λατίνων Συλλογισμοί*, PG. 147, 1130 κ. έ., Ἀνδρονίκου Καματηροῦ «Γραφικῶν χρήσεων ἐπιστασίαι περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος», παρὰ Ἰωάννου Βέκκου, *Ἀντιδόητικὰ τῶν ἐπὶ ταῖς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Γραφικαῖς χρήσεσιν ἐπιστασιῶν Ἀνδρονίκου Καματηροῦ*, PG 141, 608B. Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, «Ὁμολογία τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἐκτεθεῖσα ἐν Φλωρεντία κατὰ τὴν πρὸς Λατίνους γενομένην σύνοδον 2», *Documents relatifs au Concile de Florence II. Oeuvres anticonciliaires de Marc d' Ephèse. Textes édités et traduits par L. Petit*, Παρίσιον 1923, στηλ. 438-439. Ἰωσήφ Βρυνένιου, *μνημ. ἔργον*, σελ. 344-345. Μητροφάνους Κριτοπούλου, «Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς» παρὰ Ἱ. Καρμύρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα... τόμος Β'*, σελ. 510.

Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων συγγραφέων ἴδε, Α. Ζορινικαβίου, *μνημ. ἔργον* σελ. 357-375 καὶ Ἱ. Μεσολωρᾶ, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τομ. Β', Ἀθῆναι 1901, σελ. 118-119.

Οὐχ ἤττον, ὅμως, γενικῆ σήμερον εἶναι ἡ ἐντύπωσις παρὰ τοῖς ἐρευνηταῖς ὅτι ὁ Αὐγουστίνος εἶναι ὁ πατήρ καὶ εἰσηγητῆς τῆς θεωρίας τῆς διπλῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὅρα σχετικῶς P. Camelot, *μνημ. ἄρθρον* σελ. 186-192. J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, Λονδίνον 1961², σελ. 359.

Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων, Χ. Ἀνδρότσου, *Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Ἀθῆναι

τούτων και δέχεται ὡς πιθανώτερον ὅτι αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς αὐτούς δοξασίαι εἶναι νενοθευμέναι¹, ἢ ὅτι οἱ Πατέρες οὗτοι, χρησιμοποιοῦντες εἰδός τι οἰκονομίας, συγκαταβαίνουν εἰς τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀκρατῶν αὐτῶν², ἢ ὅτι οὗτοι δὲν διετύπωσαν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου δογματικὴν τινα διδασκαλίαν³. Ἀλλὰ καὶ εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν οὗτοι, ὡς ἄνθρωποι πλανηθέντες⁴, ἐκήρυξαν τὴν κακοδοξίαν τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τοῦτο πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς μία φευκτέα πλάνη αὐτῶν⁵. Εἶναι δὲ καθήκον τῶν ὀρθοφρονούντων χριστιανῶν νὰ μὴ ἀκολουθήσουν αὐτούς εἰς τὴν παρέκκλισιν ταύτην, ἀλλὰ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν υἱῶν τοῦ Νῶε⁶ νὰ ἐπικαλύψουν τὴν πατρικὴν αἰσχύνην, χρώμενοι «ἀντὶ περιβολαίων τῇ σιωπῇ»⁷. Τοῦτο δὲ θ' ἀποτελέσῃ τὴν καλλιτέραν ἐκδήλωσιν τιμῆς καὶ σεβασμοῦ πρὸς αὐτούς⁸.

¹ Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὄντως- προσθέτει ὁ ἱερός Φώτιος, -οἱ προμνημονευθέντες

1930², σελ. 158. Ἰ. Καρμίρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μημεία* τόμ. Β', σελ. 96. Α. Θεοδώρου, *Ἡ Οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας*, Ἀθήναι 1961, σελ. 218. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1959, σελ. 270, 286. J. Romanides, *The Filioque*, σελ. 26-28. Ἀ. Ράντοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 169 κ. ἐ.

Αἱ σπουδαιότεραι περικοπαί, ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀγούστίνου, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ θεωρία τοῦ Filioque εἶναι αἱ ἐξῆς. *De Trinitate* 4.20, 29. PL. 42, 908: 15.17.29, PL. 42, 1081: 15.26.45 PL. 42, 1092: 15.26.47, PL. 42, 1094-5. *Contra Maximinum*, 2.14.1, PL. 42, 770: 2.17.4. PL. 42, 784-785.

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 71, PG. 102, 352B. «Καὶ πόθεν ἔστι λαβεῖν ἢ δοῦναι πίστιν, τοσούτου βέβησαντος χρόνου, ὅτι μὴ αὐτῶν κεκακούρηται τὰ συντάγματα;».

2. *Αὐτόθι* 72, PG. 102, 352C. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 18, PG. 102, 812AB.

3. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 72, PG. 102, 352C-353A.

4. *Αὐτόθι* 70, PG. 102, 352A. «ἀλλ' εἰ καὶ τοιοῦτόν τι συνέπεσον αὐτούς εἰπεῖν (ἄνθρωποι γὰρ ἦσαν καὶ ἀνθρωπίνου παρολισθήματος οὐκ ἔστι διαπαντός ὑπεράνω φέρεσθαι τὸν ἐκ πηλοῦ καὶ βεούσης ὕλης συγκείμενον· ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ τοῖς ἀρίστοις ἐπιφέσεται τινα κηλῖδος ἕχνη)». Πρβλ. καὶ *αὐτόθι* 68, PG. 102, 348A: 77, PG. 102, 357A.

5. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 22, PG. 102, 816AB.

6. *Γένεσις* 9, 21-27.

7. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 70, PG. 102, 352A. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 17, PG. 102, 812A.

8. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην* 16, PG. 102, 809CD. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ Μ. Φώτιος δὲν θεωρεῖ τὴν παρέκκλισιν ταύτην τῶν Πατέρων τούτων ὡς λόγον διαγραφῆς αὐτῶν ἐκ τῆς χορείας τῶν Πατέρων. «Εἰ δὲ παρεφθέξατο μὲν, ἢ διὰ τινα αἰτίαν νῦν ἀγνοουμένην ἡμῖν τῆς εὐθύτητος ἐξετράπησαν... Πατέρας μὲν οὐδὲν ἔλαττον αὐτούς... ἐπιγραφόμεθα, διὰ τε τὸ τοῦ βίου λαμπρόν, καὶ τῆς ἀρετῆς τὸ αἰδέσιμον, καὶ τῆς ἄλλης εὐσεβείας τὸ ἀκαταγώνιστον... τὸ μὲν παρὰ τὴν Δεσποτικὴν φωνὴν αὐ δεχόμεθα, ἐκείνους δὲ τῆς τῶν Πατέρων ἀγέλης οὐκ ἀποκρίνομεν». (*Αὐτόθι* 20, PG. 102, 813 ABC).

Πατέρες ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀπεμακρύνθησαν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ἡ πλειονότης τῶν Πατέρων¹, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς Δύσεως καὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρώμης, ἀπέκρουσε τὴν καινοτομίαν ταύτην καὶ ἐστοίχησε τῇ ὀρθοδόξῳ παραδόσει². Εἶπον οἱ Ἀμβρόσιος, Ἱερώνυμος, Αὐγουστίνος «τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα», ὅμως, «ἀντιφθέγγονται τὴν ὀρθοδοξίαν» οἱ Δάμασος, Κελεστίνος, Λέων ὁ μέγας, Βιγίλιος, Ἀγάθων, Γρηγόριος, Βενέδικτος, Ἰωάννης, Ἀδριανός³ καὶ πρὸ πάντων ὁ «θεόσοφος» καὶ «περιώνυμος» Λέων ὁ Γ'⁴, ὅστις ὄχι μόνον ἐπέβαλεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως ἑλληνιστί⁵, ἄνευ τῆς προσθήκης τοῦ Filioque, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐμποδίσει τὴν διάδοσιν τῆς ἀνεπιστήμους εἰσαχθείσης καινοτομίας «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», ἀνήρτησεν ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ δύο ἀργυρᾶς πλάκας φερούσας ἀναγεγραμμένον τὸ ἱερὸν Σύμβολον ἑλληνιστί καὶ λατινιστί ἄνευ τῆς «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» προσθήκης⁶, διαδηλῶν

1. Αὐτόθι 16, PG. 102, 809B.

2. Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας 78, PG. 102, 360B.

3. Αὐτόθι 78-79, PG. 102, 376A-384A. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκκλητίαν Μητροπολίτην 24-26, PG. 102, 817A-820D.

4. Ἡ ἔναντι τοῦ Filioque ἀρνητικὴ στάσις τοῦ Πάπα Λέοντος Γ' ἐρμηνεύεται ὑπὸ τῶν δυτικῶν ὡς ἀπόρριψις ὄχι αὐτῆς ταύτης τῆς διδασκαλίας τῆς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τῆς προσθήκης τοῦ Filioque ἐν τῷ Συμβόλῳ τῆς Πίστεως καὶ τῆς χρήσεως τοῦ Συμβόλου τούτου ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ. "Ορα A. Palmieri, *μνημ. ἄρθρον*, στήλ. 2316-2317, 2329-2330, J. N. D. Kelly, *μνημ. ἔργον*, σελ. 365 κ. ἐ. T. Herbert Bindley, *The Oecumenical Documents of the Faith*. Fourth Edition, Revised with Introduction and Notes by F.W. Green, Λονδῖνον 1958, σελ. 78. Τὰ διασωθέντα, ὅμως, ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Σμαράγδου πρακτικὰ τῶν συζητήσεων μεταξὺ τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Μ. Καρόλου δὲν εὐνοοῦν τὸ συμπέρασμα τοῦτο. "Ορα, Smaragdi Abbatis, *Acta Collationis Romanae inter Leonem III Papam et legatis Caroli imp. de symbolo fidei*, PL. 102, 971-976. Ὁ J. Romanides ἀναλύων τὰ πρακτικὰ ταῦτα παρατηρεῖ. «When one reads these minutes having in mind that the Franks were a dangerous presence in papal Romania, who were capable of acting in a most cruel and barbarous manner if provoked, then one comes to the clear realization that Pope Leo III is actually telling the Franks in no unclear but diplomatic terms that the Filioque in the Creed is a heresy.

What else can Leo's claim mean that the Second Ecumenical Council and the other Councils left the Filioque out of the Creed neither by oversight nor out of ignorance, but on purpose by divine inspiration?». (J. Romanides, *The Filioque*, σελ. 10-11. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἡ Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 340-378).

5. Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας 87-88, PG. 102, 376A-387C. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκκλητίαν Μητροπολίτην 24, PG. 102, 818AB.

6. Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας 88, PG. 102, 380A. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκκλητίαν Μητροπολίτην 5, PG. 102, 800AB.

οὕτως ὅτι ἡ ἐπίσημος παράδοσις τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπῆρξεν ἀντίθετος πρὸς τὴν κακοδοξίαν τοῦ Filioque¹.

* * *

Ἡ διδασκαλία τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, κατὰ τὸν μέγαν Φώτιον, δὲν ἀντιβαίνει μόνον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἁγίας Γραφῆς² καὶ δὲν ἀποτελεῖ «κιβδήλευσιν» τῆς ἱερᾶς παραδόσεως³, εἶναι προσέτι βλασφημία «καθ' ὅλης τῆς ἁγίας Τριάδος»⁴, διότι διὰ τῆς καινοτομίας ταύτης καταλύεται τὸ μυστήριον τῆς θεολογίας, τουτέστι τὸ τριάδικόν δόγμα⁵. Τοῦτο δὲ ἐπισημαίνει ὁ ἑορταζόμενος ἅγιος μετὰ καταπληθυσούσης διαλεκτικῆς δυνάμεως καὶ συλλογιστικῆς δεινότητος. Ἴδου μερικὰ ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ⁶.

Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς εἶναι, κατὰ τὸν τιμώμενον ἱεράρχην, τὸ φυσικὸν ἐπακόλουθον τῆς διακρίσεως καὶ τοῦ ἀσυγχύτου τῶν φυσικῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι ἰδιωμάτων ἀπὸ τῶν ὑποστατικῶν τοιούτων⁷. Ἐπειδὴ πᾶν τὸ μὴ κοινὸν εἶναι ἴδιον καὶ δεδομένου ὅτι τὸ ἐκπορεύειν εἶναι ἴδιον τοῦ Πατρὸς ἰδίωμα⁸, τοῦτο δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κοινὸν καὶ ν' ἀνήκῃ εἰς ἄλλο πρόσωπον τῆς ἁγίας Τριάδος. «Εἰ πᾶν ὅπερ μὴ ἐστὶ κοινὸν — παρατηρεῖ ὁ ἱερός Φώτιος— τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὁμοουσίου

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 89, PG. 102, 380A, «Ἄλλ' οὕτω μὲν καὶ οὗτοι τὴν εὐσέβειαν ἤστραπτον καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς ἐθεολόγουν ἐκπορεύεσθαι».

2. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 16, PG. 102, 729A. «Ἄυτη κατὰ τῶν Εὐαγγελίων ἴσταται». Πρβλ. καὶ *Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυληίας Μητροπολίτην* 11, PG. 102, 804BC.

3. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 8, PG. 102, 725CD. *Ἀπόθι* 16, PG. 102, 729A. «πρὸς τὰς ἁγίας παρατάσσεται Συνόδους· τοὺς μακαρίους καὶ ἁγίους παραγράφεται πατέρας... κατὰ πάντων ἡμῶν τῶν ἁγίων Προφητῶν, Ἀποστόλων, Ἱεραρχῶν, Μαρτύρων, ... ἡ βλάσφημος αὕτη καὶ θεομάχος φωνὴ ἐξοπλίζεται». «Ὅρα προσέτι, *Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυληίας Μητροπολίτην* 15, PG. 102, 809C. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 5, PG. 102, 284-285.

4. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 9, PG. 102, 728A.

5. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 9, PG. 102, 725D-728A. «καὶ μηδὲν ἤττον τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας τὴν τῶν χριστιανῶν σπαράττειν θεολογίαν, καὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ μοναρχικῆς Τριάδος ἐξυβρίζειν τὸ ἄξιωμα;».

6. Μίαν σύνοφιν τῶν συλλογισμῶν τοῦ ἱεροῦ Φωτίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος παραθέτει ὁ Ζ. Ρώσης. «Ὅρα Ζ. Ρώση, *Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τομ. Α', Ἀθῆναι, 1903, σελ. 263-277.

7. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 22, PG. 102, 732AB. Πρβλ. καὶ Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 11, σελ. 364.

8. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 17, PG. 102, 296B. «ἔστι δὲ τοῦ Πνεύματος ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τὸ πατρικὸν ἀνακηρύττουσα ἴδιον».

καὶ ὑπερφουῶς Τριάδος, ἐνός ἐστι μόνου τῶν τριῶν, οὐκ ἔστι δὲ ἡ τοῦ Πνεύματος προβολὴ κοινὸν τῶν τριῶν, ἐνός ἄρα ἐστὶ μόνου τῶν τριῶν»¹.

Τὰ πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος — συνεχίζει ὁ ἱερός Φώτιος — ἐνῶ συνάπτονται εἰς ἀδιάστατον κοινωνίαν κατὰ τὴν φύσιν, κατὰ τὸν λόγον, ὅμως, τῆς ὑποστάσεως διαφυλάττουν ἀσύγχυτον καὶ ἀμετάβλητον τὸν χαρακτήρα τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων². Οὕτω, ὁ μὲν Υἱὸς γεννῶμενος ἐκ τοῦ Πατρὸς διατηρεῖ ὡς ἴδιον ὑποστατικὸν ἰδίωμα τὸ «γεννητόν», μὴ δυνάμενος νὰ γεννήσῃ ἢ ἐκπορεύσῃ ἄλλο πρόσωπον³. Τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ ἀναιτίου Πατρὸς καὶ ἔχον ὡς ἴδιον ὑποστατικὸν ἰδίωμα τὸ «ἐκπορευτόν» δὲν «θεουργεῖ» γέννησιν ἢ ἐκπόρευσιν ἄλλου προσώπου⁴. Τὸ «γεννᾶν» καὶ «ἐκπορεύειν» εἶναι ἴδιον ὑποστατικὸν ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς⁵ μὴ κοινοποιούμενον καὶ μεταβιβαζόμενον εἰς ἄλλο πρόσωπον τῆς ἁγίας Τριάδος.

Ἀφοῦ, ὅμως, ἡ γέννησις τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἴδιον τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως καὶ ὅχι τῆς κοινῆς φύσεως⁶, ἡ δὲ πατρικὴ ὑπόστασις δὲν περιλαμβάνει τὴν αὐτῆς διακεκριμένην ὑπόστασιν τοῦ Υἱοῦ, ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι αἷτιος τῆς ὑπάρξεως ἑαυτοῦ, οὔτε τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁷. Πᾶσα δὲ συμμετοχὴ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ εἰς τὴν ὑπαρκτικὴν προέλευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος σημαίνει ὅτι ὁ Υἱὸς μετέχει τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως, ἢ ἀναπληροῖ ταύτην, ἢ εἶναι μέρος αὐτῆς⁸. Τοῦτο, ὅμως, μετατρέπει τὴν Τριάδα εἰς δυάδα καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὴν αἴρεσιν τῆς «υἱοπατρίας»⁹.

1. Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς Θρόνους 21, PG 102, 729CD. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 36, PG. 102, 316A.

2. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 46, PG 102, 324B. «ὡς ἕκαστον μὲν πρόσωπον τῆς ὁμοουσίου καὶ θεαρχικῆς Τριάδος ἀφράστῳ λόγῳ εἰς κοινωνίαν μὲν ἀδιάσπαστον συνάπτονται τῇ φύσει, κατὰ δὲ τὸν τῆς ὑποστάσεως λόγον ἀμετάβλητον φυλάττουσιν ἀλλήλαις τὸν τῶν ιδιωμάτων χαρακτήρα· οὐ γὰρ χάραν διδωσιν ἐν αὐτοῖς τὸ συγκεχυμένον ἐπελθεῖν ἢ διακρισις· ἀπαγε· ἀλλ' ὡσπερ οὐδένα μερισμὸν ἢ διαίρεσιν ἢ κατὰ φύσιν κοινωνία παραδέχεται, οὕτως οὐδὲ τὰ ἐξ ὧν ἐκάστη τῶν τριῶν χαρακτηρίζεται, οὐμενοῦν εἰς οὐδεμίαν σύγχυσιν οὐδαμοῦ ἀναφύρεται».

3. *Αὐτόθι* 46, PG. 102, 324C-325A.

4. *Αὐτόθι* 46, PG. 102, 325A.

5. *Αὐτόθι* 46, PG. 102, 324BC. «Ὡσπερ ... ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς, ... οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πανάγιον ἐκπορεύεται τοῦ Πατρὸς».

6. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 25, PG. 102, 293AB. *Αὐτόθι* 47, PG. 102, 325ABC.

7. *Αὐτόθι* 15, PG. 102, 293AB. «εἰ δ' αἷτιος ὁ Πατὴρ τῶν ἐξ αὐτοῦ, οὐ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως, τῷ δὲ λόγῳ τῆς ὑποστάσεως, ὁ δὲ λόγος τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως οὐδενὶ μέχρι νῦν περιορίζειν καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασιν δεδυσσεβήτῃται... οὐμενοῦν ἂν οὐκ εἴη οὐδενὶ τρόπῳ οὐδενὸς τῶν ἐν τῇ Τριάδι αἷτιον ὁ Υἱὸς».

8. *Αὐτόθι* 16, PG. 102, 293BC.

9. *Αὐτόθι* 16, PG. 102, 296A «τὸ φρικτὸν τῆς Τριάδος μυστήριον εἰς δυάδα περι-

Ἐάν, πάλιν —τονίζει ὁ ἱερός Φώτιος— ὁ Πατήρ προβάλλεται τὸ ἅγιον Πνεῦμα κατὰ τὸν λόγον τῆς φύσεως καὶ ὄχι τῆς ὑποστάσεως, ἕνεκα τῆς ταυ-
τότητος τῆς οὐσίας ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι, τότε ὄχι μόνον ὁ Υἱὸς θὰ ἐκπορεύῃ τὸ
ἅγιον Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἑαυτοῦ¹. Εἰς δὲ τὴν γέννησιν τοῦ
Υἱοῦ θὰ συμμετέχῃ ὄχι μόνον τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Υἱὸς².
Ἡ μεταβίβασις δὲ αὕτη τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων ἐπὶ τὴν θείαν φύσιν θὰ
ὀδηγήσῃ καὶ εἰς τὸν ἔσχατον παραλογισμόν, δηλαδὴ ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον
Πνεῦμα θὰ μετέχουν εἰς τὸν τρόπον τῆς υπάρξεως καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνάρχου
Πατρὸς³.

Ἡ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, κατὰ τὸν ἱερὸν
Φώτιον, καταλύουσα τὰ ὑποστατικά ιδιώματα καθιστᾷ τὸ πρόσωπον τοῦ
Πατρὸς ψιλὸν ὄνομα⁴. Ἡ δὲ δι' αὐτῆς κοινοποίησις τοῦ ὑποστατικοῦ πα-
τρικοῦ ιδιώματος ἐπὶ τὸν Υἱὸν συνεπάγεται τὴν συναλοιφήν τῶν δύο προσώ-
πων εἰς ἓν, ὅποτε «ἀναβλαστήσει πάλιν ἡμῖν ὁ Σαβέλλιος μᾶλλον δὲ τι τέρας
ἡμισαβέλλειον»⁵.

Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὀδηγεῖ καὶ εἰς τὴν
ἀντίθετον τῆς ὡς ἄνω κακοδοξίας, δηλαδὴ τὴν πολλαπλότητα τῶν ὑποστάσεων.
Διότι, ἐὰν ὁ Υἱὸς ἐκπορεύῃ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τότε καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, λόγῳ
τῆς ταυτότητος τῆς οὐσίας, δύναται νὰ ἐκπορεύῃ ἕτερον πρόσωπον⁶. Οὕτως
αἱ ὑποστάσεις γίνονται τέσσαρες ἢ πλείονες⁷. Διὰ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου

τεμεῖν». *Αὐτόθι* 15, PG. 102, 293B. «οὐδὲ γὰρ οὐδὲ Σαβελλίῳ τὴν Υἱοπατορίαν τερα-
τευσάμενῳ δευδοσφήμηται».

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 47, PG. 102, 325AB. «Εἰ μὲν
γὰρ κατὰ τὸν λόγον τῆς φύσεως ὁ Πατήρ προβάλλεται τὸ Πνεῦμα, τῆς αὐτῆς δὲ φύσεως
ἢ Τριάς, τότε δὴ τότε... οὐ γὰρ μόνον εἰς προβολέα τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς ἂν σοι μετεβάλ-
λετο, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα εἰς τε τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν καὶ τὴν ἰδίαν προβολὴν ἐτέ-
μεντό τε καὶ κατεμερίζετο».

2. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 10,
PG. 102, 728A.

3. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 36, PG. 102, 317A. *Ἐπιστολὴ*
Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους 21, PG. 102, 729D-732A.

4. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 9, PG. 102, 289A.

5. *Αὐτόθι* 9, PG. 102, 289B. Πρβλ. καὶ Νικολάου Μεθώνης, *μημη. ἔργον* 4, σελ. 361.

6. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 19,
PG. 102, 729B. «Ἐτι δέ, εἰ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς γεγέννηται, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πα-
τρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, τίς ἢ καινοτομία τοῦ Πνεύματος, μὴ καὶ ἕτερόν τι αὐτοῦ
ἐκπεπορεύθαι». *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 37, PG. 102, 317A.

7. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 37, PG. 102, 317A. «Ὡς συνά-
γεσθαι κατὰ τὴν θεοβλαβῆ γνώμην μὴ τρεῖς, ἀλλὰ τέσσαρας τὰς ὑποστάσεις, μᾶλλον δὲ
ἀπείρους, τῆς δὲ τετάρτης αὐτοῖς ἄλλην πάλιν προβαλλούσης, κάκεινης ἑτέραν, μέχρις ἂν
καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ὑπερελάσωσι πολυθείας». Πρβλ. καὶ *Ἐπιστολὴν Ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς*
τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους 19, PG. 102, 729BC. Νικολάου Μεθώνης, *ἐνθ'*
ἀνωτ. 8, σελ. 364.

Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ Τριάς πάλιν γίνεται τετράς, διότι ἡ ὑπόστασις τοῦ ἁγίου Πνεύματος οἰοεὶ διαμερίζεται εἰς δύο· δηλαδὴ εἰς τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς προερχομένην ὡς πρώτου αἰτίου, καὶ τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὡς δευτέρου τοιούτου, τὸ ὁποῖον, ὅμως, εἶναι αἰτιο-αἰτιατόν¹. Εἰσερχομένης, ὅμως, διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας καταλύεται τὸ ἐνικὸν καὶ τριαδικὸν τοῦ Θεοῦ.

Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν ἅγιον Φώτιον, ἀκολουθοῦντα τοὺς καππαδόκας Πατέρας², ἡ ἰδιότης τοῦ αἰτίου εἶναι ὑποστατική, ἀνήκουσα μόνον εἰς τὸν Πατέρα³. Ἡ δὲ παραδοχὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ ὡς αἰτίου ἀμέσου ἢ ἐμμέσου τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰσάγει δύο αἷτια ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι⁴. Τοῦτο, ὅμως, καταργεῖ τὴν «πολυύμνητον» μοναρχίαν⁵ καὶ εἰσάγει τὴν δυαρχίαν⁶. «Πῶς οὖν φατε, ἐρωτᾷ ὁ ἱερὸς πατήρ, τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ; Εἰ μὲν ἐξ αἰτίου, ἰδοὺ δύο αἷτια καὶ δύο ἀρχαί, Πατήρ καὶ Υἱός, καὶ δυαρχία μᾶλλον ἢ μοναρχία τὸ παρ' ὑμῖν πρεσβευόμενον⁷. Τοῦτο, ὅμως, λυμαίνεται σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ἀπλότητα τῆς ἁγίας

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 43, PG. 102, 324B. Πρβλ. καὶ Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 20 σελ. 368.

2. Ὅρα Βασιλείου, *Ὁμιλία περὶ πίστεως* 2, Garnier II, 131E-132A. *Κατὰ Ἐδνόμιον* 2,26, Garnier I, 262D-263A. *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* 7, Johnston, σελ. 38. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Λόγος 20, Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, PG. 35, 1073A. *Λόγος θεολογικὸς 5, Περὶ ἁγίου Πνεύματος*, PG. 36, 148-9. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τῶν κοινῶν ἐνοιῶν*, Müller, Gregorii Nysseni opera, ed. Jaeger 3,1 σελ. 25. *Περὶ τοῦ μὴ οἴεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον*, Müller, Gregorii Nysseni opera, ed. Jaeger 3,1 σελ. 56.

3. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 15, PG. 102, 294AB. *Αὐτόθι* 42-44, PG. 102, 312ABC. Ὁμιλία 37, Ἀριστάρχου, τόμ. I, σελ. 295.

4. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυλητῆς Μητροπολίτην* 8, PG. 102, 801C «Τοῖς γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι δογματίζουσι δύο πάντως αἷτια καὶ ἀρχαί συνεισέρχονται». Πρβλ. καὶ *Ἐπιστολὴν Ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικούς θρόνους* 18, PG. 102, 729B.

5. Ἡ πατρικὴ Μοναρχία εἶναι σταθερὰ διδασκαλία τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου Πατέρων. Ὅρα, Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου* 26, PG. 25, 461. Ψευδο-Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 4, 1 PG. 26, 468B. Βασιλείου, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* 18, 45, Johnston, σελ. 91. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Λόγος θεολογικὸς 3, περὶ Υἱοῦ*, 2, PG. 36, 76AB. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας* 3, PG. 45, 17D. Ἐπιφανίου, *Πανάριον αἰρέσεων* 62.3.3, Holl (Griechische christliche Schriftsteller 2) σελ. 391, 22-25. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ Θεολογία* 2, 7, Klostermann (Griechische christlichen Schriftsteller 4) σελ. 104, 38. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθεσις Ὁρθοδόξου Πίσσεως* 8, Kottler, σελ. 21, 268-270.

6. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 11, PG 102, 292AB. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυλητῆς Μητροπολίτην* 8, PG. 102, 801C.

7. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 118, PG. 102, 397A. Πρβλ. καὶ *Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀκυλητῆς Μητροπολίτην* 8, PG. 102, 801C.

Τριάδος καὶ καθιστᾶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα σύνθετον ἅτε ἐκπορευόμενον ἐκ δύο αἰτίων¹. Ἡ δὲ δυαρχία, φυσικὸν ἐπακλόουθον τῆς συμμετοχῆς τοῦ Υἱοῦ εἰς τὴν ὑπαρκτικὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, μετατρέπει τὴν ὀρθόδοξον καθολικὴν πίστιν εἰς τὸν γνωστικισμόν². Διότι, ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Φώτιος, ἐὰν τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἡ ἐκπόρευσις αὕτη θὰ εἶναι ἡ αὕτη ἢ ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς τοιαύτην. Ἐὰν εἶναι ἡ αὕτη, κοινοῦνται αἱ ὑποστατικαὶ ιδιότητες, ἐὰν εἶναι ἀντίθετος, τότε εἰσάγεται εἰς τὴν μεταξύ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ σχέσιν ἡ ἀντίθεσις μεταξύ δύο αἰτίων καὶ ἀρχῶν³.

Ἐὰν γίνῃ δεκτόν, παρατηρεῖ ὁ ἱερὸς Φώτιος, ὅτι καὶ ὁ Υἱὸς ἐκπορεύει τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τότε ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις θὰ εἶναι ἀτελής. Τοῦτο, ὅμως, ἀντίκειται εἰς τὴν τελειότητα τοῦ Πατρὸς⁴. Ἐὰν πάλιν εἰς τὸ τέλειον αἴτιον, τουτέστι τὸν Πατέρα, προστεθῇ καὶ ἄλλο αἴτιον ὑποδεέστερον τοῦ πρώτου, τότε τὸ αἴτιον τοῦτο θὰ εἶναι ἀτελὲς καὶ «ἠμίτομον»⁵. Ἡ ὑπαρξίς δὲ ἐνὸς τοιούτου αἰτίου εἰσάγει εἰς τὰς ἀϊδίους καὶ ἀναλλοιώτους ἐσωτερικὰς σχέσεις τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος τὴν μυθολογίαν τῶν ἵπποκενταύρων καὶ καταλύει τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας Τριάδος⁶.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Υἱοῦ εἰς τὴν καθ' ὑπαρξιν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθιστᾶ τὸν Υἱόν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν⁷. Τοῦτο, ὅμως, δὲν εἶναι μόνον παράλογον, ἀλλὰ καὶ ὕβρις κατὰ τοῦ πραγματικοῦ αἰτίου, τουτέστι τοῦ Πατρὸς⁸. Ἡ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις, τονίζει

1. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 4, PG. 102, 284A. «Εἰ ὁ μὲν Υἱὸς τῆς πατρικῆς ὑπὲρ λόγον ἀπλότητος οὐκ ἐξίσταται, τὸ δὲ Πνεῦμα εἰς διπλοῦν αἴτιον ἀναφέρεται καὶ ἐκ διπλῆς προβολῆς ὑφίσταται, πῶς οὐκ ἐπακολουθήσει τὸ σύνθετον;». *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληίας Μητροπολίτην* 9, PG. 102, 801CD.

2. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 17, PG. 102, 729A. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 35, PG. 102, 316A.

3. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 17, PG. 102, 729A. «Τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται; Πότερον τὴν αὐτὴν ἐκπόρευσιν ἢ τῆς πατρῶας ἀντίθετον; Εἰ μὲν γὰρ τὴν αὐτὴν, πῶς οὐ κοινοῦνται αἱ ιδιότητες, αἷς καὶ μόναις ἡ Τριάς, Τριάς εἶναι καὶ προσκυνεῖσθαι χαρακτηρίζεται; Εἰ δὲ ἐκείνης ἀντίθετον, πῶς ἡμῖν οὐ Μάνεντες καὶ Μαρκίωνες τῷ βήματι τούτῳ προκύπτουσι, τὴν θεομάχον πάλιν κατὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ γλώσσαν προτείνοντες;». Πρβλ. καὶ *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 35, PG. 102, 316A.

4. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 7, PG. 102, 288BC. *Αὐτόθι* 31, PG. 102, 317C-318A. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 9, PG. 102, 728A.

5. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 44, PG. 102, 321 BC.

6. *Αὐτόθι* PG. 102, 321C.

7. *Αὐτόθι* 113,7. PG. 102, 392D. 44, PG. 102, 321C. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς θρόνους* 12, PG. 102, 728C.

8. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 42, PG. 102, 321A.

ὁ ἱερὸς Φώτιος, τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθιστᾷ τὸν Πατέρα αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος «προσεχές», δεδομένου ὅτι τόσο ἡ γέννησις τοῦ Υἱοῦ ὅσον καὶ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἐνέργεια ἄμεσος τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως. Ἀλλὰ καὶ «πόρρω» διότι μεσολαβεῖ καὶ ἡ ἐκπόρευσις ἐκ τοῦ Υἱοῦ¹. Τοῦτο, ὅμως, δὲν γίνεται οὔτε προκειμένου περὶ τῆς βεβούσης καὶ ἀλλοιουμένης φύσεως².

Ἡ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος δύναται νὰ ὀδηγήσῃ καὶ εἰς τὴν κακοδοξίαν ὅτι τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἶναι αὐιώνος³, δηλαδὴ ἐγγονός, τοῦ Πατρὸς, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἠγωνίσθησαν οἱ Πατέρες ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ ἐντεῦθεν⁴. Ἡ καινοτομία τοῦ Filioque, ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Φώτιος, ἐπαναφέρει καὶ πάλιν τὴν ἀίρεσιν τοῦ Μακεδονίου⁵ καὶ καθιστᾷ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ὑποδεέστερον τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς, διότι τοῦτο στερούμενον τῆς ἐκπορευτικῆς ιδιότητος, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ δύο ἄλλα πρόσωπα, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἰσότημον πρὸς αὐτά⁶. Ὁ δὲ Υἱὸς ὑπερτερεῖ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διότι κεκτημένος τὴν προβλητικὴν ιδιότητα, δὲν μετέδωκε ταύτην καὶ εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα⁷.

Τὸ «δουαδικόν» τῶν αἰτίων ἀντίκειται, κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον, εἰς τὸ «ἐνικόν» τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι «ἐν», καθὼς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός⁸. Ἡ δὲ διὰ τοῦ Filioque εἰσαγωγή εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα δύο ἀρχῶν,

1. *Αὐτόθι* 62, PG. 102, 340BC-341A. Πρβλ. καὶ Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 22, σελ. 369.

2. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 42, PG. 102, 341A.

3. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυλῆϊας Μητροπολίτην* 9, PG. 102, 801D. «Εἰ γὰρ ὁ μὲν Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ γεννήσεως πρόεισιν, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ δι' ἐκπορεύσεως, εἰς υἰώνου τάξιν περιστήσεται». Πρβλ. καὶ *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 61, PG. 102, 340B. Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 22, σελ. 369.

4. Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα* 4-5, PG. 26, 644AD. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Λόγος Θεολογικὸς* 5, *περὶ ἁγίου Πνεύματος*, 7-8, PG. 36. 141AB.

5. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 32, PG. 102. 313B. *Αὐτόθι* 113,8 PG. 102, 393A. *Ἐπιστολὴ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικούς θρόνους* 11, PG. 102, 728B. «Καὶ οὕτως ἡ Μακεδονίου πάλιν, κατὰ τοῦ Πνεύματος, παρακλύσει τόλμα, τὸ ἐκείνων ὑποδυομένη δρᾶμα, καὶ τὴν σιγήν».

6. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 37, PG. 102, 317B. «Πόθεν οὖν ἡ ἑτεροκλινὴς αὕτη φιλοτιμία, δι' ἧς ὁρᾶται μὲν ὁ Υἱὸς τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως αἴτιος, τὸ δὲ Πνεῦμα, καίτοι τὸ ἰσότημον ἔχον καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ὁμοταγῆς τε καὶ ὁμοτίμως προσεληλυθὸς οὐσίας, τῶν ἴσων γερῶν ἀπεστέρηται;». Πρβλ. καὶ *αὐτόθι* 32, PG. 102, 313AB. Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 7-8, σελ. 363-4.

7. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 40-41, PG. 102, 320AB.

8. *Αὐτόθι* 45, PG. 102, 324A. «εἰ ἐν ἐστὶ τὸ Πνεῦμα καὶ ὑπερφῶς τε καὶ κυριῶς ἐν, ὡσπερ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἐλικρινῶς τε καὶ ὑπὲρ λόγον ἐν, πῶς αὐτὸ τὸ δουαδικόν τῶν αἰτίων οὐκ ἐκθεσμον ἅμα καὶ ἀδύνατον ἐπιγράφεσθαι;».

τῆς μιᾶς ἀνάρχου καὶ τῆς ἄλλης ἀρχομένης¹, ἢ δύο αἰτίων, μεταβάλλει ταύτην εἰς τετράδα, διότι ἡ ὑπόστασις τοῦ ἁγίου Πνεύματος τρόπον τινὰ διαμερίζεται, ἐκπορευομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ ἑνὸς αἰτίου, ἦτοι τοῦ Πατρὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἑνὸς αἰτιατοῦ, τοῦ Υἱοῦ².

Ἐὰν πάλιν —συνεχίζει ὁ ἅγιος Φώτιος— τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἡ ἐκπόρευσις αὕτη μὴ δυναμένη νὰ εἶναι προτέρα ἢ μεταγενεστέρα τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ (διότι αἱ χρονικαὶ κατηγορίαι δὲν ἀρμόζουν εἰς τὰς προαιωνίους σχέσεις τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος) θὰ συμπίπτῃ μετὰ τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ³. Ἐν ταιαύτῃ, ὅμως, περιπτώσει τὸ ἅγιον Πνεῦμα θὰ εἶναι τοῦτο μὲν γεννητόν, ἄτε συμπροερχόμενον μετὰ τοῦ Υἱοῦ γεννωμένου, τοῦτο δὲ ἐκπορευτόν, ἄτε ἐκπορευόμενον ἐκ τε τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀσεβὲς καὶ βλάσφημον⁴.

Κατὰ ταῦτα, ἡ καθ' ὑπαρξιν ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς διασφαλίζει τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἀποκλείει πᾶσαν αἰρετικὴν ἀπόκλισιν.

Κατὰ τὸν ἑορταζόμενον ἱεράρχην, τέλος, ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ μόνον, ἐφ' ὅσον αὕτη ἀναφέρεται ὄχι εἰς τὴν ὑπαρκτικὴν ἐκπόρευσιν αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν αὐτοῦ⁵, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κοινῆς ἐνεργείας τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος. «Εἰ κατὰ ταύτην τὴν διάνοιαν, ἐκπορευέσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, λέγετε, παρατηρεῖ ὁ ἱερός Φώτιος, ἔρρωσθε... τὸν νοῦν»⁶.

* * *

Αὕτη ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ εἶναι ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Φω-

1. *Αὐτόθι* 14, PG. 102, 293A.

2. *Αὐτόθι* 43, PG. 102, 321AB. «Πῶς δ' οὐκ εἰς δύο αὐτοῖς διαμερισθῆσεται τὸ Πνεῦμα; τὸ μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ὡς ἀληθῶς καὶ πρώτως αἰτίου προῖδν (ἀνάτιος γάρ) τὸ δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου καὶ αἰτιατοῦ (οὐκ ἀνάτιον γάρ)· καὶ οὕτως δ' οὐ τάξει μόνῃ καὶ σχέσει καὶ αἰτία τὴν τοῦ Πνεύματος ἑτερότητα καὶ παραλλαγὴν ἢ αἴρεσις δραματουργεῖ, ἀλλὰ καὶ εἰς τετράδα ἀντὶ Τριάδος τὸ σέβας ἡμῶν ἀπωθεῖσθαι τολμᾷ».

3. *Αὐτόθι* 64, PG. 102, 341 BC-344A. Πρβλ. καὶ Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον* 23, σελ. 369.

4. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 64, PG. 102, 344A.

5. *Αὐτόθι* 93-94, PG. 102, 388BC «Οὐκοῦν τὸ Πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ οὐ καθὸ Θεὸς ἐξ αὐτοῦ προελεύσεται, ἀλλὰ καθὸ ἄνθρωπος, καὶ οὐκ ἀπ' ἀρχῆς καὶ πρὸ αἰῶνων καὶ ἕμα τῷ Πατρὶ οὐσιώθῃ, ἀλλὰ τηνικαῦτα, ἡνίκα καὶ τὸ ἀνθρώπινον προσελάβετο φύραμα ὁ Υἱός... ἐκπορεύεται δὲ τοῦ Χριστοῦ... οὐ καθὸ Θεὸς ὁ Χριστός, ἀλλὰ καθὸ τὸ ἡμέτερον προσελάβετο φύραμα». Πρβλ. καὶ Κ. Β. Σκουτέρη, Ἐναφορὰ εἰς τὴν πνευματολογίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου, Ἀθήναι 1976, σελ. 13 κ. ἑ.

6. *Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 115, 20, PG. 102, 397B.

τίου. Αὕτη δὲ ἀπετέλεσε τὴν βᾶσιν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας¹ περὶ τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ὑπαρκτικῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Υἱοῦ μόνον εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν αὐτοῦ. Οἱ μετὰ τὸν Φώτιον ὀρθόδοξοι βυζαντινοὶ θεολόγοι συνεπλήρωσαν² τὴν διδασκαλίαν

1. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἰδὲ: Λέοντος ΣΤ', *Λόγος 13, Περὶ ἁγίου Πνεύματος*, PG. 107, 135-152. Νικήτα Βυζαντίου, *Κεφάλαια Συλλογιστικά ἐκ κοινῶν περὶ Θεοῦ ἐνοιῶν*, παρὰ J. Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium*, Ρατισβόνη, 1869, σελ. 84-134. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, PG. 123, 1224D. Ἰωάννου Φουρνῆ, «Ἀντιβῆρτικὴ ἀπολογία πρὸς τὰ λεχθέντα παρὰ τοῦ Μεδιολάνων Ἀρχιεπισκόπου Πέτρου» ἐν Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη Δ'*, Λειψία 1866, σελ. 36-97. Μητροπολίτου Νικαίας Εὐστρατίου, «πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται», *αὐτόθι*, σελ. 47-71. Τοῦ αὐτοῦ, «Λόγος δευτέρως περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος», *αὐτόθι* σελ. 71-84. Τοῦ αὐτοῦ «Ἐκθεσις τῆς γεγυνοῦσας διαλέξεως πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Μεδιολάνων, περὶ τῆς τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως», *αὐτόθι*, σελ. 84-99. Νικολάου Μεθώνης, *μνημ. ἔργον*, σελ. 359-380. Νικηφόρου Βλεμμίδου, «Ἐκ τῆς τῶν κατ' αὐτὸν διηγήσεως», *αὐτόθι*, σελ. 380-386. Τοῦ αὐτοῦ «ἐκ τῆς αὐτῆς διηγήσεως», *αὐτόθι*, σελ. 387-395. Γεωργίου Ἀκροπολίτου, «περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς Λατίνους, Λόγος Α'», *αὐτόθι*, σελ. 395-410. Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, «Συλλογιστικά Κεφάλαια πρὸς Λατίνους», ἐν *Documents relatifs au Concile de Florence*, éd. L. Petit, σελ. 368-415.

2. Ἡ συμπλήρωσις αὕτη κατέστη ἀναγκαία, διότι ὁ ἱερὸς Φώτιος, ἐμμένων εἰς τὴν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς κατ' ὑπαρξίν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, δέχεται τὴν συμμετοχὴν τοῦ Υἱοῦ μόνον εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν αὐτοῦ. Ἡ «δι' Υἱοῦ», ὅμως, ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος δὲν πρέπει νὰ περιορίζηται εἰς τὴν ἔγχρονον καὶ πρὸς τὸν κόσμον ἀποστολὴν αὐτοῦ. Ὁ V. Lossky παρατηρεῖ σχετικῶς. «Il ne serait pas exact d'affirmer que la procession διὰ υἱοῦ signifie uniquement la mission temporaire du Saint-Esprit, comme le font parfois quelques polémistes orthodoxes. Dans le cas de la mission temporaire des personnes du Fils et du Saint-Esprit, un moment nouveau intervient: celui de la volonté. Cette volonté, comme nous le savons, ne peut être que la volonté commune de la Trinité. La mission temporaire est un cas spécifique de manifestation divine dans l'économie, c'est-à-dire par rapport à l'être créé. En général, l'économie divine dans le temps exprime la manifestation éternelle, mais cette dernière n'est pas un fondement nécessaire des créatures qui auraient pu ne pas exister. Indépendamment de l'existence des créatures, la Trinité se manifestait dans le rayonnement de Sa gloire.

De toute éternité, le Père était «Père de la gloire» (Eph. 1,17), le Verbe «Splendeur de Sa gloire» (Héb. 1,3) et l'Esprit Saint «l'Esprit de gloire» (I Pierre 4,14). (À l'Image et à la Ressemblance de Dieu, σελ. 91).

Ἀντιθέτως οἱ ἡμέτεροι δογματικοὶ θεολόγοι περιορίζουν τὴν «δι' Υἱοῦ» ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν αὐτοῦ. Πρβλ. Ζ. Ρώση, *Σύστημα Δογματικῆς...*, σελ. 263, 269, Χ. Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ...*, σελ. 83 κ. ἐξ. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ...* Τόμ. Α', σελ. 288 κ. ἐ. Ἐν τῷ πνεύματι δὲ τούτῳ φαίνεται συνταχθεῖσα καὶ ἡ προμνημονευθεῖσα κοινὴ δῆλωσις τῶν Ὀρθοδόξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν διότι ἀναγράφεται ἐν αὐτῇ: «Ὅθεν, ὅταν ἐκλαμβάνωμεν τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύ-

ταύτην και κατέστησαν σαφές ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀίδιος ἐκπόρευσις ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς «δι' Υἱοῦ» ἐκπόρευσις αὐτοῦ δηλοῖ τὴν «κατ' ἐκφανσιν» ἢ «κατ' ἐνέργειαν» τοιαύτην, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον ἐγγχρονος, ἀλλ' ἐπεκτείνεται και εἰς τὴν ἀίδιον ζωὴν τῆς ἁγίας Τριάδος¹. Κατὰ ταῦτα, ἄλλη εἶναι ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς τρόπου ὑπάρξεως αὐτοῦ, και ἄλλη ἡ κατ' ἐκφανσιν ἢ κατ' ἐνέργειαν ἐκπόρευσις αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς και τοῦ Υἱοῦ ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐκπορεύσεων, δηλαδή τῆς «καθ' ὑπαρξιν» και τῆς «κατ' ἐνέργειαν», ἀποτρέπει τὴν πλάνην τοῦ Filioque και διασφαλίζει τὴν ὀρθόδοξον πίστιν και ἀλήθειαν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων, νομίζω ὅτι ἀβιάστως ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λατινικὴ καινοτομία τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος και ἐκ τοῦ Υἱοῦ, κρινομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ἡ ὁποία εἶναι βασικῶς και ἡ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι ἀσημαντος και δευτερευούσης σημασίας καινοτομία². Τὸ Filioque δὲν εἶναι ἀπλῶς «θεο-

ματος ὑπὸ τὴν ἔνοιαν τῆς αἰδίου και ἀνάρχου ὑπάρξεως και ἐκπορεύσεως αὐτοῦ, δεχόμεθα αὐτὴν ὡς γενομένην ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, οὐχὶ δὲ και ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ὅταν δὲ ἐκλαμβάνωμεν αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἔνοιαν τῆς χρονικῆς ἐκπορεύσεως και φανερώσεως και ἐκλάμψεως και ἐκφάνσεως και ἐκπέψεως τοῦ Πνεύματος εἰς τὸν κόσμον, τότε δεχόμεθα αὐτὴν ὡς γενομένην ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἢ και ἐξ ἀμφοτέρων». (Ι. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία και Παλαιοκαθολικισμός VIII, σελ. 24-25).

1. Ὁρα Γρηγορίου Κυπρίου, Ὁμολογία, PG. 142, 250A. «Ἡ 'δι' Υἱοῦ' λέξις ἐνταῦθα, τὴν εἰς αἰδίου ἐκλαμψιν, οὐ τὴν εἰς τὸ εἶναι καθαρῶς σημαίνειν βούλεται πρόδοον, τοῦ ἐκ Πατρὸς τὴν ὑπαρξιν ἔχοντος Πνεύματος». Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπολογία, PG. 142, 267B. «Εἰ δ' αἰδίως Πνεῦμα Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, εἴρηται δὲ τοῦ Υἱοῦ, ὅτι δι' αὐτοῦ φανεροῦται και αἰδίως ἄρα διὰ τοῦ Υἱοῦ φανεροῦσθαι οἶδεν αὐτὸ ὁ τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα τῷ δι' αὐτοῦ Υἱοῦ φανεροῦσθαι εἰρηκῶς αὐτό». Γρηγορίου Παλαμᾶ, Κεφάλαια Φυσικὰ Θεολογικὰ 36, PG. 150, 1145A. «Ἐκεῖνο δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτου Λόγου οἶόν τις ἔρω ἐστὶν ἀπόρρητος τοῦ Γεννήτορος πρὸς αὐτὸν τὸν ἀπορρήτως γεννηθέντα Λόγον· ᾧ και αὐτὸς ὁ τοῦ Πατρὸς ἐπέραστος Λόγος και Υἱὸς χρῆται πρὸς τὸν Γεννήτορα· ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχων αὐτὸν συμπροσελθόντα, και συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαύμενον».

2. Ὡς τοιαύτην και μὴ προκαλέσασαν τὸ σχίσμα δέχεται ὁ Bolotov γράφων, «Es ist nicht die Frage des Filioque, welche die Trennung verursacht hat» («Thesen über das Filioque von einem Russischen Theologen» ἐν *Revue internationale de Théologie*, VI [1898] σελ. 712). Ἀντιθέτως ὁ V. Lossky θεωρεῖ, μετὰ τινος ὑπερβολῆς, ὅτι «la question de la procession du Saint-Esprit a été (qu' on le veuille ou non) l' unique raison dogmatique de la séparation entre l' Orient et l' Occident» (*μνημον. ἔργον* σελ. 67).

Κατὰ τὸν Ι. Καρμίρη τὸ Filioque ἀπέβη τὸ μοιραῖον σχισματοποιῶν στοιχεῖον κατὰ τε τὴν ἔναρξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος τοῦ θ' αἰῶνος και κατὰ τὴν ολοκληρώσιν αὐτοῦ κατὰ τὸν ια' αἰῶνα». (*Τὰ Δογματικὰ και Συμβολικὰ Μνημεῖα*,... τόμ. Α'. 1960², σελ. 96). Ὁ N. Nissiotis, κρίνων τὸ πρᾶγμα ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιολογικῆς, παρατηρεῖ.

λογούμενον», ὡς ἰσχυρίζονται οἱ ἑτερόδοξοι¹ καὶ τινες τῶν ἡμοδόξων²· δὲν εἶναι στεῖρα σχολαστικὴ διαμάχη³ περὶ τὴν προσθήκην ἢ ἀφαίρεσιν δύο λέξεων ἐν τῷ Συμβόλῳ τῆς πίστεως. Εἶναι παρέκκλισις ἐκκλησιολογική, διότι δι' αὐτῆς προσετέθη εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως καινοφανὴς διδασκαλία. Εἶναι καὶ παρέκκλισις θεολογική, διότι δι' αὐτῆς διασαλεύεται τὸ θεμέλιον τῆς πίστεως ἡμῶν, τουτέστι τὸ τριαδικὸν δόγμα⁴.

Ἰπὸ τὸ πρῶμα δὲ τοῦτο πρέπει ν' ἀντιμετωπισθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ Filioque ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας καὶ σήμερον.

Ἡ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ὡς αὕτη συνεπληρώθη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν θεολόγων καὶ δὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου⁵ καὶ τοῦ Γρηγορίου

«Le *Filioque* n'est certes pas la seule cause du schisme, mais il est évident que l'hypertrophie christologique a abouti en Occident à une vision beaucoup plus restreinte de l'ecclésiologie que celle de l'Orient». (N. Nissiotis, «La pneumatologie ecclésiologique au service de l'Unité de l'Eglise» ἐν *Istina* [1967] σελ. 324),

1. Ὅρα τὴν παρατήρησιν τοῦ E. Fairweather, «I recognize the *Filioque* should not be in the Creed. But... the Anglican Communion should commit itself neither to nor against the *theologoumenon* of the *Filioque*». (*Anglican-Orthodox Dialogue, The Moscow Agreed Statement* σελ. 65).

2. Τοῦτο δέχεται ὁ προμνημονευθεὶς Ρῶσος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Βολοτόν, γράφων ὅτι: «Die orthodoxe russische Kirche betrachtet als Dogma (credendum de fide) nur die Wahrheit, dass der hl. Geist von Vater ausgeht und eines Wesens mit dem Vater und den Sohne ist... Andere Einzelheiten (insoferne sie dem Sinne nach mit dieser Wahrheit nicht identisch sind) sind als theologumena zu betrachten» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 712). Τὴν ἀποψιν ταύτην φαίνεται συμμεριζόμενος καὶ ὁ S. Boulgakof, ὅστις καὶ παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι, «*Filioque* et διὰ τοῦ Ἰϋοῦ n'est ni une hérésie ni même une erreur dogmatique; elle est une différence d'opinion théologique» (μνημ. ἔργον, σελ. 140 κ. ἐ.). Ἄλλὰ καὶ ὁ P. Evdokimov, *Τὸ ἅγιον Πνεῦμα στὴν ὀρθόδοξη παράδοση*, μετάφραση Σ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 97-100. Διὰ μίαν κριτικὴν τῆς θέσεως ταύτης, βλέπε, V. Lossky, μνημ. ἔργον σελ. 68-69.

3. Οὕτω φαίνεται θεωρῶν αὐτὴν ὁ P. Evdokimov γράφων «Ἡ μονόπλευρη τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἐδημιούργησε ἓνα ἐσφαλμένο πρόβλημα με κέντρο μιὰ στεῖρα διαμάχη μεταξύ τῶν ἀπόψεων «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς» καὶ τοῦ *Filioque*. Ἡ διατύπωση τοῦ Φωτίου «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς» εἶναι μιὰ διατύπωση πολεμικῆς κατὰ τοῦ *Filioque*. Ἡ κυριαρχοῦσα ἀντίληψις τῶν Πατέρων δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο, ἀλλὰ παρουσιάζει μιὰ τρίτη θέση περισσότερο ποικίλλουσα καὶ λιγώτερο τυπικὰ σαφὴ» (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 91).

4. Ἄ. Ράντοβιτς, «Ὁ Τριαδικὸς χαρακτήρ τῆς Ὀρθοδόξου Πνευματολογίας», ἐν *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*, σελ. 13.

5. Διὰ μίαν συνοπτικὴν ἔκθεσιν τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, ἑρα M. Jugie, *Theologia Dogmatica christianorum Orientalium ad Ecclesia Catholica dissidentium II*, Παρίσιοι 1926, σελ. 358-366. J. Meyendorff, «La Procession du saint-Esprit chez les Pères orientaux» *Russie et Chrétienté*, 2, σελ. 177 κ. ἐ. Τοῦ αὐτοῦ, *A Study of Gregory Palamas*, Λονδίνον 1964, σελ. 13-17, 229-230. Α. Ράντοβιτς, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 24-25. Τοῦ αὐτοῦ, *Τὸ μν-*

τοῦ Παλαμᾶ¹, θὰ πρέπει, νομίζω, ν' ἀποτελέσῃ «τὴν ἀπερίτρεπτον βάσιν» καὶ τὸν «ἀκριβέστατον κανόνα» καὶ τῆς σημερινῆς ὀρθοδόξου μαρτυρίας. Ὁ ἑορταζόμενος ἅγιος ἱεράρχης καὶ σοφώτατος διδάσκαλος, ὁ «λαμπρὸς τῶ λόγῳ καὶ τοῖς δόγμασιν»² ἱερός Φωτίος, εἶναι καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὄντως, «τῶν ὀρθοδόξων ὁδηγὸς ἐνθεώτατος»³.

στήριον τῆς ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 174 κ. ἑ.

1. Περὶ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἴδε Μ. Jugie, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 383-386. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Παρίσι 1959, σελ. 311-316. Τοῦ αὐτοῦ, *A Study of Gregory Palamas*, σελ. 228-232, ὡς καὶ τὴν ἐμπεριστατωμένην ἔκθεσιν τοῦ Ἄ. Ράντοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, σελ. 143-213.

2. Στιχηρὸν Προσόμιον Ἐσπερινοῦ, Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου, Πατριάρχου Κων)λεως τοῦ ὁμολογητοῦ συνερανισθεῖσα ἐξ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου, ἔκδοσις Δ'. Ἐπιμελεῖα Ἰωάννου Καρμίρη, Ἀθήναι 1961, σελ. 17.

3. Κοντάκιον, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 22.

S U M M A R Y

The Procession of the Holy Spirit according to St. Photius

Photius considers the issue of the Procession of the Holy Spirit as a theological question of cardinal importance and insists that the Holy Spirit proceeds from the Father alone, as suggested by Christ Himself in John 15,24.

On the contrary, the Procession of the Holy Spirit from the Father and the Son is not supported by the Biblical evidence. John 16, 14 by no means implies that the Holy Spirit receives His hyparxis from the Son. The term «receiving» does not refer to the causal derivation of the Holy Spirit's Being but rather to the proclamation of things to come. Galatians 4,6 suggests that the Holy Spirit is consubstantial with the Son. The Holy Spirit is also called «Spirit of Christ» simply because the Spirit anoints Christ according to the latter's human nature.

The idea of *Filioque* is in disagreement with the teaching of the Fathers and also with the official pronouncement of the Church, i.e. the Creed and the Documents of the Councils. It is also in opposition to the fundamentals of the Faith.

As Photius explains, because the Father, as Father, begets the Son and proceeds the Holy Spirit, the sharing of the Son in the Procession of the Holy Spirit would imply that the Son shares the hypostasis of the Father or stands for it, or that He is a part of Father's hypostasis. Such a notion, however, transforms the Holy Triad into a dyad. The two divine hypostases are thus confused, forming a single Person: a teaching conforming to the views of Sabellius, or rather, in the words of Photius, of «some other half-Sabellian monster».

If the Father proceeds the Holy Spirit not on the basis of His Hypostasis but on the basis of the divine nature, then not only the Son will participate in the procession of the Holy Spirit, but the Holy Spirit Himself will also take part in His own mode of existence because of the common divine nature.

The idea that the Son together with the Father is a cause of the mode of Being of the Holy Spirit introduces into the Holy Trinity two causes and two principles. This of course cannot be reconciled with the

divine Monarchia of the Father, according to which the Father is the unique cause of being of both the Son and the Holy Spirit, who are «caused» (αἰτιατά).

If the Son as a cause alone or with the Father proceeds the Holy Spirit, then the Father's procession of the Holy Spirit must be imperfect. This, however, is in contradiction with the Father's attribute as being perfect. On the other hand, if to the perfect cause, i.e. the Father, we add another one, i.e. the Son, this cause must be imperfect and inferior. This notion, though, is blasphemous.

The *Filioque*, Photius goes on, must be rejected for another reason, namely, that it re-introduces certain heresies, such as Gnosticism, Macedonianism, Sabellianism and even the erroneous conception that the Spirit is the Grandson of the Father.

Photius admits that there is only one sense according to which the Holy Spirit proceeds from the Son, namely, not in His mode of Being, but in His temporal mission to the world.